

M.Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI Nu: 271

900. VEFÂT YILINDA
İMÂM GAZZÂLÎ

Milletlerarası Tartışmalı İlmî Toplantı

07 – 09 Ekim 2011 İstanbul

İstanbul 2012

İSLÂM-HİRİSTİYAN POLEMİĞİ AÇISINDAN

GAZZÂLÎ ve er-REDDÜ'L-CEMÎL

Prof. Dr. Ömer Faruk HARMAN

Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Tarihte Müslüman-Hıristiyan ilişkileri İslâm'ın gelişi ile başlamış, uzun târihî süreçte inişli-çıkışlı bir seyir takip etmiş ve iki tarafın kendi haklılığını ortaya koyup karşı tarafı eleştiren eserlerinden oluşan geniş bir reddiye literatürünün meydana gelmesiyle devam etmiştir.

Müslümanların Hıristiyanlığa yazdıkları reddiyeler arasında önemli eserlerden biri de Gazzâlî'nin er-Reddû'l-cemîl adlı eseridir. İslâm düşünce tarihinin büyük mütefekkirlerinden İmâm Gazzâlî başta İhyâ olmak üzere çeşitli eserlerinde Hıristiyan inançlarıyla ilgili konulara değinerek hem akli hem de nakli delillerle Hıristiyan inançlarını değerlendirmektedir ancak bu konuyla alakalı en önemli eser, Hıristiyanlığın en temel dogması olan Hz. İsa'nın ilâhlığı inancını (incarnation), İncillerden örnekler ve akli delillerle çürüttüğü er-Reddû'l-cemîl'dir.

Yedi bölümden oluşan er-Reddû'l-cemîl'in birinci bölümünde Hz. İsa ile ilgili Hıristiyan inancı ve Hz. İsa'nın mucizeleri ile tenkit metodu, ikinci bölümde Hz. İsa'nın ulûhiyetine ve insanlığına hamledilen İncil metinlerinin değerlendirilmesi, üçüncü bölümde başlıca Hıristiyan mezheplerinin, Hz. İsa'nın ulûhiyetine dâir görüşleri, dördüncü bölümde Hz. İsa ile ilgili çeşitli nitelemeler, beşinci bölümde Hıristiyanların delillerinin tartışılması ve altıncı bölümde Kur'ân'da kelime ve kelâm kavramının kullanımı ele alınmaktadır.

Müslümanların Hıristiyanlara yazdıkları reddiye literatürü içinde Gazzâlî'nin bu eseri, kendisinden önce reddiye yazan Cüveynî, İbn Hazm gibi âlimlerin eserlerinden farklıdır. Çünkü onlar, muhataplarını Kutsal Kitap metnini tahrîf noktasından ele alıp eleştirirken; Gazzâlî, tahrîf konusuna hiç girmeksizin metin tenkidi yaparak Hıristiyanların, Hz. İsa'nın ulûhiyetine dâir inançlarını eleştirmektedir.

***.

Tarihte Müslüman-Hıristiyan ilişkileri İslâm'ın gelişi ile başlamış, uzun târihî süreç içerisinde bazen olumlu ve fakat çoğu zaman olumsuz tarzda inişli-çıkışlı bir seyir takip etmiştir.

Bu uzun târihî süreçte, büyük İslâm âlimi Gazzâlî'nin yerini, İslâm-Hıristiyan Polemiğine katkısını, kendisine ait oluşu tartışmalı bulunan *er-Reddû'l-cemîl* adlı eserin mâhiyet ve Reddiye Literatürü içindeki yerini belirleyebilmek için öncelikle Müslüman-Hıristiyan tartışmasının temel konularını ve bu târihî süreci ana hatlarıyla ele almak, daha sonra da *er-Reddû'l-cemîl*'in otantikliği konusunu irdeleyerek eserin bu sürece katkısını tespit etmek gerekir.

A- Gazzâlî öncesi İslâm-Hıristiyan Polemiği:

İslâm'ın geldiği dönemde Hıristiyanlar, merkezî Arabistan'dan daha çok yarımada'nın güney ve kuzey bölgelerinde yaşıyorlardı. İslâmiyet'in beşiği olan Mekke'de Hıristiyan pek nâdirdi. Medîne'deki Hıristiyanlar ise, küçük bir gruptan ibaretti. Arap Yarımadasının çevresi dikkate alındığında Hîre'de, Filistin'de, Suriye'nin güneyinde ve Necdân'da Nestûrîler; Güney Arabistan'ın sahil şeridinde, Gassân ve Şam havâlisinde Ya'kübîler bulunuyordu. Diğer bölgelerde özellikle Mısır ve Suriye'deki Bizans kolonileriyle bir kısım yerli halk arasında Melkilik (Melkâiyye) yaygındı.¹

Arabistan'ın çevresinde Bizans ve Pers olmak üzere iki büyük imparatorluk vardı. Hıristiyan olan Bizans İmparatorluğu Heraklius'un saltanatında (610-641) Küçük Asya'ya, Suriye ve Filistin'e, Mısır'a hâkimdi ve Habeşistan da himâyesindeydi. Bizans bir taraftan Batı'da barbarlarla Doğu'da da Perslerle mücâdele hâlindeydi, diğer taraftan ise, dini ayrılık ve çatışmalar devam ediyordu.

Kadıköy Konsili (M. S. 451) kararları doğrultusundaki Ortodoksluk (Melkâiyye-Melkilik) devletin resmî diniydi. Heretikler imparatorluk hudutları dışına kovuluyordu. Bu çerçevede monofizit Kıptiler Mısır'da, monofizit Ya'kübîler Suriye'de, Nestûrîler ise, Mezopotamya'da yaşama imkânı bulmuşlardı. Yarımada'nın kuzeyinde iki büyük Hıristiyan Arap kabilesi vardı ki bunlar da Bizans'a bağımlı Ya'kübî monofizit Benû Gassân ile İran'a bağımlı Nestûrî Benû Lahm kabileleriydi.

İslâm geldiğinde Hıristiyanlık altı asrını tamamlamış, inanç esaslarının büyük bir kısmını, toplanan konsillerde uzun tartışmalar sonucunda belirlemiş durumda idi fakat gerek ihtilâflar gerekse bölünmeler devam ediyordu. Yahudilik ve

1 L. Öztürk, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, İstanbul 1998, s. 51-53.

İslâm'ın aksine Hıristiyanlık, peygamberini dinin merkezi yapmış ve onunla ilgili kabuller Hıristiyan dogmasını oluşturmuştu. Hz. İsa'nın babasız dünyaya gelişi Hıristiyanlara göre İlahî kelâmın bedenlenmesi (incarnation) olarak algılanmış, bunun sonucu olarak da Hz. İsa'ya Tanrılık, Baba Tanrı'nın oğlu oluşu isnâd edilmiştir. Dolayısıyla Hıristiyanlığın özü İsa Mesih'in ulûhiyetini ikrâr ile oluşan teslis inancıdır. Hıristiyan dogması sadece Hz. İsa'nın ulûhiyeti inancından ibaret değildir. İsa'nın çarmıha gerilmesi de bir başka dogmayı, aslî günah inancını ve İsa'nın kurtarıcılığını göstermektedir.

Müslüman-Hıristiyan ilişkileri tarihi Hz. İsa'nın ulûhiyeti, Tanrı'ya babalık isnadı ve İsa Mesih'in Tanrı'nın oğlu olduğu inancı, aslî günah ve İsa Mesih'in çarmıha gerilmesi hâdisesi ile Hz. İsa'nın, Hz. Muhammed'i müjdelemesine dâir Kur'ân'da yer alan bilgi yani **tebşir** ve buna bağlı olarak da **tahrîf** konularının tartışılması tarihidir.

Aralarında *er-Reddû'l-cemil*'in de bulunduğu Hıristiyanlığa yönelik reddiyele-
rin ana teması, İslâm'a yönelik iddiaları cevaplamamanın yanında asıl bu konulardır.

1. Kur'ân-ı Kerîm ve Hıristiyanlar:

Kur'ân-ı Kerîm Hıristiyanları hem Ehl-i Kitap hem de Müslümanlara en yakın dini cemaat olarak nitelendirmekte,² Hz. Meryem'i ve oğlu Hz. İsa'yı üstün nitelikleri sebebiyle övmekte, Hz. İsa'ya verilen İncil'de hidâyet ve nûr olduğunu belirtmektedir³

Kur'ân-ı Kerîm'e göre İsa Allah'ın gönderdiği bir nebi⁴ ve resûldür.⁵ İsrâiloğullarına gönderilmiş⁶ ve kendisine İncil verilmiştir.⁷ Tevrât'ı tasdik etmiş, bazı husûslarda onu neshetmiştir.⁸ Allah'ın kulu olduğunu belirtmiş⁹ ve "Muhakkak ki Allah benim de Rabbim sizin de Rabbinizdir. Öyleyse O'na kulluk ediniz. İşte doğru yol budur"¹⁰ diyerek İsrailoğullarını bir olan Allah'a kulluğa

2 el-Mâide 5/82.

3 el-Mâide 5/46.

4 Meryem 19/30.

5 en-Nisâ 4/157, 171; el-Mâide 5/75; es-Sâf 61/6.

6 Âl-i İmrân 3/49; es-Saf 61/6.

7 el-Mâide 5/46.

8 Âl-i İmrân 3/50; el-Mâide 5/46.

9 en-Nisâ 4/172; Meryem 19/30.

10 Âl-i İmrân 3/51.

dâvet etmiştir.¹¹ Kur'ân'a göre Hz. İsa Tanrı değildir,¹² bizzat Hz. İsa da: "Benim de Rabbiniz sizin de Rabbiniz olan Allah'a ibadet edin" demektedir,¹³ Rab da değildir.¹⁴ Tanrı'nın oğlu olmadığı gibi,¹⁵ üçün üçüncüsü de değildir.¹⁶ O sadece bir elçidir,¹⁷ "Beni ve annemi iki ilâh edin" dememiş,¹⁸ ancak Allah'ın izniyle mucizeler göstermiştir.¹⁹

Kur'ân-ı Kerîm, Ehl-i Kitap kabul ettiği Hıristiyanların Allah inancını, Hz. İsa'ya ulûhiyet nispet etmelerini eleştirmekte, Allah'ın bir olduğunu vurgulayarak üçlü birlik (Teslîs) inancının doğru olmadığını, Allah için, üçün üçüncüsüdür demenin tevhîd inancıyla bağdaşmadığını "Ey Kitap Ehli! Dininizde taşkınlık yapmayın, Allah hakkında ancak gerçeği söyleyin. Meryem oğlu İsa Mesih, Allah'ın peygamberi, Meryem'e ulaştırdığı kelimesi ve O'ndan bir rûhtur. Allah'a ve peygamberlerine inanın ve üçtür demeyin..."²⁰ diyerek ifade etmekte, Allah'a babalık ve oğulluk isnâd edilemeyeceğini, İsa'nın Allah'ın kulu ve elçisi olduğunu belirtmektedir. Öte yandan Hz. Meryem'in iffet ve faziletini, bâkire iken, İsa'yı doğurduğunu ifade ile ona "Tanrı doğuran" (Theotokos) denilemeyeceğini bildirerek "Ey Meryem oğlu İsa! Sen mi beni ve annemi Allah'tan başka iki ilâh edin dedin" demişti de İsa, "Hâşâ! Hak olmayan sözü söylemek bana yakışmaz demişti"²¹ buyurmaktadır. Dolayısıyla Hz. İsa'ya ilâhlık nispet etmenin ve Hz. Meryem'i Tanrı doğuran diye nitelemenin doğru olmadığı vurgulanmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm ısrarla Hz. İsa'nın, Allah'ın kulu ve elçisi olduğunu vurgulayarak, Hıristiyanlığın en önemli dogması olan İsa'nın ulûhiyetini (incarnation) dolayısıyla teslîsi ve annesi Meryem'in ulûhiyetini çağrıştıracak nitelemeleri (theotokos) reddetmektedir²². Diğer taraftan Hz. İsa'nın çarmıha gerilmediğini

11 el-Mâide 5/72; Ö. Faruk Harman, "İsa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXII, ss. 465-472.

12 el-Mâide 5/17.

13 el-Mâide 5/72.

14 et-Tevbe 9/31.

15 en-Nisâ 4/171.

16 el-Mâide 5/73.

17 el-Mâide 5/75.

18 el-Mâide 5/116-117.

19 el-Mâide 5/110.

20 en-Nisâ 4/171.

21 el-Mâide 5/116.

22 Ö. Faruk Harman, "Meryem", *DİA*, XXIX, ss. 236-241.

kesin bir dille ifade etmekte dolayısıyla İsa'nın, aslî günaha kefarete olmak üzere çarşıta can verdiği inancını ve aslî günah dogmasını kabul etmemektedir. Diğer yandan Hz. İsa'ya verilen İncil'in tahrif edildiği de Kur'an'da belirtilmekte ve Hz. İsa'nın, Hz. Muhammed'i müjdelediği bildirilmektedir.

Kur'an, Hz. İsa'ya ve ona verilen İncil'e inanmayı Müslüman olmanın şartı olarak kabul etmektedir. Bugün İslâm'ın dışında hiç bir din, Hz. İsa'ya ve ona verilen kitaba inanmayı dinin temel şartlarından biri saymamaktadır.

2. Hz. Peygamber ve Hıristiyanlar:

Hız. Peygamber de tebliğ faaliyetine başladığında Hıristiyanlarla karşılaşmış, onlarla görüşmüştü. Daha peygamberliğinin başında Hira'da ilk vahyi aldıktan sonra Varaka b. Nevfel ile görüşmüş ve Varaka b. Nevfel, vahyin ilk geliş hâdisesini dinleyince, "Bu gördüğün Allah'ın Hz. Mûsâ'ya gönderdiği nâmüstür. Keşke senin dâvet zamanında genç olsaydım. Kavminin seni bu şehirden çıkaracakları zaman keşke hayatta olsam" demiştir²³.

Hıristiyanlarla münasebetler dostâne hudutlar içinde başlamış, peygamberliğin üçüncü yılında Bizans'ın İran'a mağlup oluşu Müslümanları üzmüştü.²⁴ Hız. Peygamber, Mekke müşriklerinin baskısından kurtulmaları için Müslümanların Habeşistan'a gitmelerini istemiş ve "İsterseniz ve elinizden gelirse Habeşistan'a iltica ediniz. Zirâ orada hüküm süren kralın topraklarında kimseye zulmedilmez" demiş, 615 yılında gerçekleşen bu ilk hicrette Necâşi, Müslümanlara iyi davranmıştı²⁵. Hız. Peygamber Medîne'ye hicret ettikten sonra Hıristiyanlarla ilişkiler daha da artmış, çeşitli Hıristiyan yöneticilere İslâm'a dâvet mektupları göndermiştir. Bu çerçevede Mısır Mukavkısı'na, Gassânî hükümdarı el-Hâris b. Ebî Şamir'e, Bizans hükümdarı Heraklius'a, Zagatur piskoposuna, İran İmparatoru'na mektuplar göndererek onları İslâm'a dâvet etmiştir²⁶.

Medîne döneminde Hıristiyanlarla ilişkiler açısından en önemli olay Necrân Hıristiyanlarının, 632 yılında Hız. Peygamber'i ziyaretleridir. Necrân heyeti ile yapılan görüşmede Hız. Peygamber onları domuz eti yemeleri, haça tapmaları ve Allah'a oğul izâfe etmeleri sebebiyle eleştirmiş, kendilerini Müslüman olmaya

23 *Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, Ankara 1979, I, s. 12-13.

24 er-Rûm 30/1-3.

25 M. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, İstanbul 1980, I, s. 117, 319.

26 M. Hamidullah, *a.g.e.*, I, s. 323-425.

dâvet etmişti. Necrân heyeti ile yapılan görüşme ve tartışmada Âl-i İmran sûresinin ilk âyetleri nâzil olmuş, bu âyetler Hz. Meryem ve Hz. İsa hakkındaki İslâm'ın görüşü ortaya konmuştur.²⁷

3. Hz. Peygamber Sonrasında Müslüman-Hıristiyan Münasebetleri:

Hz. Peygamber sonrasında Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında görüşmeler, tartışmalar, mektuplaşmalar ve karşılıklı reddiyeleşmeler söz konusudur. Gerek İslâm hâkimiyetinde yaşayan Hıristiyanlar gerekse İslâm Devleti ile mücadele ve savaş hâlindeki Bizans ve İslâm'ın yayılmasına paralel olarak Hıristiyan Batı, İslâm'ı kendileri için en büyük rakip ve tehlike gördüklerinden, hem Müslümanlardan gelen eleştirileri karşılamak hem de Hıristiyanlığın üstünlüğünü ortaya koymak için eserler kaleme aldılar. Bunlara karşılık Müslümanlar da Kur'an-ı Kerim'deki gerçeklerden hareketle Hıristiyanların yanlışlarını ortaya koymaya ve İslâm ile onun kitabı ve Peygamber'i hakkında ortaya atılan iddia ve isnâdları cevaplamaya yönelik reddiyeler vücûda getirdiler.

Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında önceleri dostâne münasebetler söz konusuydu. Müslümanlar onları Ehl-i Kitap içinde kendilerine daha yakın görüyorlar,²⁸ devlet kademelerinde dahi onlara görev veriyorlardı. Zâten Müslümanların başka din mensuplarına karşı gösterdikleri müsamaha, o dönemde hiçbir yerde rastlanmayacak derecede fazla idi.²⁹ Fakat yine de evrensel olan bu iki dinin karşılaşmaları, kendilerini savunmaları, karşı tarafı tenkit ederek kendi haklılıklarını ispata çalışmaları kaçınılmazdı. Bu sebeptendir ki erken dönemlerden başlamak üzere uzun târihî seyir içinde her iki taraf, diğerini tenkit eden veya tenkitlere cevap veren reddiyeler kaleme almışlardır.³⁰

B- Reddiyeler

Hz. Peygamber'den sonraki ilk iki asır içinde İslâm hâkimiyetindeki topraklarda yaşayan Hıristiyan yazarların İslâm'a dâir görüşleri ve tavırları, hem

27 M. Aydın, "Hz. Muhammed devrinde Müslüman-Hıristiyan münasebetlerine bir bakış", *Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri*, İstanbul 2005, s. 89-103. M. Fayda, "Hz. Muhammed'in Necranlı Hıristiyanlarla Görüşmesi ve Mübahale", *AÜİF İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Ankara 1975, II, 143-149; M. Hamidullah. *a.g.e.*, I, s. 667-674.

28 el-Mâide 5/82.

29 A. Mez, *el-Hadaratü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Rabi el-Hicrî*, Beyrut 1967, I, s. 75.

30 M. Aydın, *Müslümanların Hıristiyanlara Yazdıkları Reddiyeler ve Tartışma Konuları*.

olumsuzdur hem de sonrakilere örnek olmaları açısından önemlidir. Bu dönemde yaşayan Hıristiyan yazarların başında *Yuhanna ed-Dımaşkî* (Saint Jean Damascene, 675-753) gelmektedir.

İslâm hâkimiyetinde yaşayan Yuhanna ed-Dımaşkî, İslâm'a dâir yazdığı *De Haeresibus* adlı eserinde İslâm'ı, Arius'unkine benzer bir sapkınlık olarak nitelemekte, Hz. Muhammed'i, Ariusçu bir keşişten bilgi alan, Eski ve Yeni Ahitle ilgili kısmî mâlûmâtı olan sahte bir peygamber olarak göstermekte ve Kur'an'a çeşitli tenkitler yöneltmektedir³¹.

Theodore Ebû Qurra (740-825): Harrân Melkit piskoposu olan Ebû Qurra, İslâm'a dâir yazdığı kitaplarda yine Hz. Peygamber'i cinlerin emrinde bir sahte peygamber olarak takdim etmektedir.

Bağdat Nesturi Katolikos'u Timotheos I (728-823), Abbâsî Halifesi el-Mehdi'nin sorusu üzerine, açıkça Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmese de, Ahd-i Atik'teki peygamberlerin yolundan gittiğini, bir olan Allah'a kullağa çağırıldığını, putlar ve putperestlerle mücâdele ettiğini ifade etmiştir³².

Ammar el-Basri (800-850) Hıristiyanlığı savunan iki kitap kaleme almış, Teslis ve kutsal metinlerin otantikliği gibi konulardaki soruları cevaplamıştır³³. Ebû Raita (800-850) bir Ya'kübî papazdır ve Hıristiyanlığı savunan kitap yazmıştır³⁴.

Bu dönemde Müslüman müellifler de Hıristiyanlığa reddiye olarak çeşitli eserler kaleme almışlar, gerek Hz. İsa, gerekse kutsal kitabın tahrîfi ve Hz. Muhammed'in müjdelenmesi gibi konularda İslâm'ın görüşlerini dile getirmişlerdir. Bu yazarlardan bazıları şunlardır:

Dırâr b. Amr'ın (806) *er-Red ale'n-Nasârâ ve Kitâb yahtevî alâ aşerati kütüb fi'r-Red alâ Ehli'l-Milel'i*; el-Hâşimî Abdullah b. İsmail'in (820) *Risâletü Abdillâh b. İsmail el-Hâşimî ilâ Abdî'l-Mesîh b. İshak el-Kindî'si*; el-Murdar Ebû Mûsâ İsa b. Subeyh'in (840), Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf'ın (849/850), Ali b. Rabben et-Taberî'nin (855), el-Kâsım b. İbrahim'in (860), Ebû İsa el-Verrak'ın (861) *er-Red ale'n-Nasârâ ve el-Makalat'ı*, Câhiz'in (ö.869), Ebû Yûsuf Ya'küb b. İshak el-Kindî'nin (ö.863) *er-Red ale'n-Nasârâ* adlı kitapları aynı türde eserlerdir.

31 Ö. Faruk Harman, "Hıristiyanların İslâm'a Bakışı", *Asrımızda Hıristiyan Müslüman Münasebetleri*, İstanbul 2005, s. 109.

32 R. Caspar, "Les versions arabes du dialogue entre le Catholico Timothee I et le Caliphe al-Mahdi", *Islamochristiana* 3 (1977), s. 107-175.

33 M. Hayek, "La premiere somme de Theologie Chretienne en langue arabe ou deux apologies du christianisme", *Islamochristiana* 2 (1976), s. 76-80.

34 J. M. Gaudeul, *Encounters and Clashes*, Roma 2000, I, S. 30-42.

Sonraki iki asra Bizanslı teologların düşmanca tavırları damgasını vurmaktadır. Bizanslı yazarlar İslâm'a karşı son derece düşman, tartışmacı ve olumsuz idiler. Bu yazarların başlıcaları Nicetas (842-912), Evode (IX. Asır), Georges Hamartolos (IX. asır), Barthelemy (XIII. asır) ve Manuel II Paleologue'dur (XV. Asır).

X-XII. yüzyıllarda Hristiyanlığa yönelik önemli reddiyeler kaleme alınmıştır. el-Kahtabi'nin (912) *er-Red ale'n-Nasârâ'sı*, el-Belhi'nin (931) *Kitâbü Evvâli'l-edille'si*, İmâm Mâtürîdî'nin (944) *Kitâbü't-Tevhîd'i*, İbn Eyyûb el-Hasan'ın (988) *Risâle ilâ Ali b. Eyyûb'u*, er-Rummânî'nin (994) *Nakdü't-Teslîs alâ Yahya b. Adî'si*, Bâkılânî'nin (1013) *et-Temhîd'i*, Kadı Abdülcebbar'ın (934-1025) *er-Red ale'n-Nasârâ'sı*, *Tesbitü Delâili'n-Nübüvve* ve *el-Muğni'sindeki* ilgili bölümler bunlardandır.³⁵

Câhız, Hristiyanlığa yönelik reddiyesinde Kitâb-ı Mukaddes metnlerinin tamamen insan ürünü olduğunu belirterek hiçbir şekilde delil olarak kullanmaz. O, Kitâb-ı Mukaddes metnlerinin otoritesini mutlak anlamda reddettiğinden ulûhiyete uygun olmayan ifadelerin mecâz yoluyla te'vîl edilmesine karşı çıkar ve ne doğum ne de evlat edinme şeklinde Allah'a oğul nispet edilmesinin mümkün olmadığını ifade eder³⁶.

Mu'tezilî kelâmcı Kadı Abdülcebbar, *Tesbitü Delâili'n-Nübüvve* adlı eserinde Câhız'dan farklı olarak İncîl metnlerinden alıntılar yapmak sûretiyle İsâ'nın beşerliğini kanıtlamaya çalışır. Ona göre mevcut İncillerde İsâ'nın kendisini öncükiler gibi bir peygamber olarak değerlendirdiğini ve vazifesini Tanrıyla ilişkilendirdiğini gösteren pek çok ifade söz konusudur³⁷.

İbn Hazm'ın (994-1064) *Kitâbü'l-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal* adlı eseri Hristiyanlığa yönelik reddiyeler arasında önemli bir yere sahiptir. O, Kitâb-ı Mukaddes'i sistemli bir şekilde tenkide tâbî tutan ve tahrîf meselesini geniş bir şekilde ele alan ilk müslüman bilgin olarak kabul edilir. Onun Kitâb-ı Mukaddes'i ayrıntılı inceleme ve çelişkilerini ortaya koyma faaliyeti, modern dönemde yapılan metin kritiğine benzemekte ve Avrupa'da yapılan tenkitçiliğin ilk nüveleri olarak görülmektedir.³⁸ O, Kitâb-ı Mukaddes metnlerinin, Allah'ın indirdiğinden

35 Abdelmajid Charfi, "Bibliographie du Dialogue Islamo-Chretien", *Islamochristiana* I (1975), s. 142-151.

36 Câhız, *el-Muhtâr fi'r-Red ale'n-Nasârâ*, Beyrut 1991, 73-74.

37 Kadı Abdülcebbar, *Tesbitü Delâili'n-Nübüvve*, Beyrut ts., I, 111-114.

38 Goldziher, "Ehl-i Kitaba Karşı İslâm Polemiği II", *AÜİF İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, c. V (1982), s. 252, 260.

bütünüyle farklı ve yalanlarla dolu olduklarını ifade etmektedir. İbn Hazm, İnciller ile ilgili metin tenkidi yapar ve mevcut İncillerin Allah katından indirilmediğini, zâten Hıristiyanların da böyle kabul ettiklerini belirtir. İbn Hazm, İncillerdeki tutarsızlıkları ispatlama konusunda 78 metni delil olarak kullanır. Ona göre İsa'nın şahsiyeti ile ilgili farklı tanımlamalar dahi İncillerin tahrîf sonucu oluşturulduklarını kanıtlamaya yeterli bir delildir. İncillerde pek çok çelişki vardır. İsa Allah'ın oğlu, Yusuf'un oğlu, Davud oğlu, insanoğlu gibi farklı şekillerde tanımlanır. O, bir yerde Tanrı iken, bir yerde Tanrı'nın kelâmı, bir yerde ise, peygamber olarak tasvir edilir. İbn Hazm, Kitâb-ı Mukaddes'in delil olarak kullanılması konusunda keskin görüşleri olmakla birlikte Hz. Peygamber'in nübüvveti konusunda az da olsa bazı alıntılar yapmaktadır. Tevrât'ın tahrîf edildiğini, İncillerin ise, zâten Hz. İsa'dan sonra yazıldığını belirten İbn Hazm, Kitâb-ı Mukaddes'in delil olarak kullanılması konusunda keskin görüşlere sahiptir³⁹.

Bâkılânî'nin *Temhid*'i, Abdülmelik b. Abdullah el-Cüveynî'nin (1028-1085) *Şifâü'l-Ğalil fi beyâmı ma vakaa fi 'l-Tevrât ve 'l-İncil mine 'l-Tebdil* adlı eseri ile Gazzâlî'nin (1059-1111) *er-Reddû'l-Cemil*'i Hıristiyanlığa yönelik önemli reddiyelerdendir⁴⁰.

Cüveynî ise, *eş-Şâmil* adlı eserinde İsa'nın şahsiyeti tartışmasında onun insan ve peygamber olduğuna dâir İncillerdeki ifadeleri delil olarak kullanmaktadır. Ona göre mevcut İncillerde dahi İsa'nın şahsiyeti ile ilgili Müslüman düşüncesine uygun ifadeler bulmak mümkündür. İbn Hazm'dan farklı olarak Cüveynî, özellikle İsa'nın şahsiyeti konusundaki tartışmalarda Hıristiyanlara cevap sadedinde İncillerde yer alan ulûhiyet anlayışına aykırı ifadelerin te'vîl edilebileceğini belirtir.⁴¹

Bâkılânî de İsa'nın insanlığı ve peygamberliği konularında İncil metinlerinden örnekler verir, İncillerden bazı bölümleri delil olarak kullanır. İsa'nın ulûhiyetini ifade eden İncil lâfızlarının dil açısından te'vîl edilebileceğini belirtir. O, düşüncesini kanıtlama veya karşıt iddiaları çürütmek maksadıyla Kitâb-ı Mukaddes metinlerinden alıntılar yapmaktadır.⁴²

Abbâsîler döneminde Müslümanların Hıristiyan kutsal metinleriyle ilgili üç farklı tavır söz konusudur: Birinci tavır Kâsım b. İbrahim ve Ali b. Rabben et-Taberî'de söz konusu olan, Kur'an'ı destekleyen İncil metinlerinin kabulü; ikinci

39 İbn Hazm, *Kitâbü'l-Fasl fi 'l-Milel ve 'l-Ehvâi ve 'Nihal*, Beyrut 1996, I, 201.

40 A. Charfi, "Bibliographie du Dialogue Islamo-Chretien", *Islamochristiana II* (1976), 190-194, 196-200.

41 Cüveynî, *eş-Şâmil fi usûli 'd-din*, İskenderiye 1969, s. 607-608.

42 Bâkılânî, *Temhidü'l-evail ve Telhisü 'd-Delail*, Beyrut 1987, s. 120-121.

tavır İbn Hazm'da gözlemlenen İncil metinlerinin büyük ölçüde hayâlî anlatımlardan oluşması; üçüncü tavır ise, Bâkılânî ve *er-Reddû'l-Cemîl*'de söz konusu olan durumdur.

Bu reddiyeler genellikle İslâmî kaynaklardan hareketle ve onları esas alarak Hz. İsa'nın ulûhiyeti, çarmıha gerilmesi, Hz. Muhammed'i müjdelemesi ile teslîs ve tahrîf konularını ele almışlardır. Bununla birlikte aralarında görüşlerini ispat için Kitâb-ı Mukaddes metinlerini kullananlar da vardır.

C- er-Reddû'l-Cemîl li-ilâhiyyeti İsa bi-Sarîhi'l-İncil

1- Eser Hakkında Genel Bilgi:

er-Reddû'l-Cemîl li-İlâhiyyeti İsa bi-Sarîhi'l-İncil, İncil metnini esas alarak Hz. İsa'nın ilâhlığı iddiasını reddeden, onun bir peygamber olduğunu yine İncil metniyle ispata çalışan bir eserdir.

Konuyla ilgili bilgilendirme yazısı kaleme alıp eserin mevcûdiyetinden ilim muhitini ilk defa haberdar eden Louis Massignon'dur. Bu ünlü müsteşrik 1932 yılında neşrettiği "Le Christ dans les evangiles selon Ghazzâlî" isimli makalesinde, Gazzâlî'ye nisbet edilen neşredilmemiş bir eser olan *er-Reddû'l-Cemîl li-İlahiyyeti İsa bi-Sarîhi'l-İncil*'e ait İstanbul'da bulunduğu bir yazma nüsha hakkında uzun ve detaylı bilgi vererek eserden özetler nakletmektedir.⁴³

Robert Chidiac, Louis Massignon'un teklifi üzerine eserin İstanbul'daki iki nüshası (Ayasofya 2246) ile Leiden'deki (OR 828) nüshasını karşılaştırarak, uzun bir girişle birlikte metni ve Fransızca tercümesini 1939 yılında neşretmiştir.⁴⁴

Eser daha sonra Abdülaziz Abdülhak Hilmi tarafından tahkik edilerek ve Chidiac'ın neşrinin Giriş kısmı da Arapça'ya çevrilerek neşredilmiş⁴⁵, Muhammed Abdullah eş-Şerkâvî de eseri, Ayasofya 2247'deki nüshayı esas alarak tahkim, tahkik ve ta'lik ile neşretmiş,⁴⁶ ayrıca Robert Chidiac'ın Fransızca çevirisi İstanbul'da Hakikat Kitabevi tarafından yeniden basılmıştır (1988).

43 L. Massignon, Le Christ dans les evangiles selon Ghazzâlî", *Revue des etudes Islamiques*, c. VI (1932), pp. 523-536.

44 *Refutation excellente de la divinite de Jesus Christ d'apres les Evangiles*, Paris 1939.

45 *er-Reddû'l-Cemil li'l-İmâmi'l-Gazzâlî*, Tahkik: Abdü'l-azîz Abdülhak Hilmi, Kahire 1393/1973.

46 *er-Reddû'l-Cemil li-ilahiyeti İsa bi-Sarîhi'l-İncil*, Tahkik: Muhammed Abdullah eş-Şerkâvî, Kahire 1406/1986, s. 36.

2- Yazma Nüshaları

Eserin ikisi İstanbul'da (Ayasofya 2246, 2247), biri de Leiden'de (OR 828) olmak üzere üç yazması vardır. Chidiac, İstanbul'daki yazmaların numaralarını 2346, 2347 olarak yazmıştır ki yanlıştır.⁴⁷

İstanbul'daki yazmalar, başlıktan sonra, "İmâm Huccetü'l-İslâm Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin eseridir" ibaresini taşımaktadır.⁴⁸

İstanbul'daki nüshalardan biri (Ayasofya 2246) 54 varak olup, güzel bir nesih ile yazılmıştır ve gâyet iyi durumdadır. Özenli ve okunaklı bir yazı ile yazılmıştır. Yazma gözden geçirilmiştir, çünkü satır aralarında bazen farklı bir karakterde yazı ile yazılmış ilâveler vardır. Bu yazmada tarih yoktur, ancak yazı karakteri XIX. yüzyıl özelliği taşımaktadır. Bu yazma L. Massignon tarafından *Revue des etudes Islamiques*'de tanıtılmıştır.⁴⁹

Diğer yazma ise, tamamen farklıdır ve okunaklı olan yazı, diğer nüshadaki gibi düzgün değildir, ebatlar da diğerine göre daha büyüktür. Bu yazma XV. yüzyıla aittir.

Leiden nüshası (OR 828) ise, (Oosterse Collectie, de Goeje katalogunda 2084, Steinschneider katalogunda ise, 133 alt numara ile kayıtlıdır) 22 varaktır ve yazmanın istinsâhının Recep 1065'te (XVI. asır) tamamlandığı kaydedilmektedir. Sayfa kenarında ve satır aralarında yer alan tashihlerden metnin, tekrar okunduğu anlaşılmaktadır. İstanbul'daki nüshalara göre bazı ilâveler vardır. Muhtevâ yönünden nüshalar arasında fark yoktur.⁵⁰

İstanbul'daki yazmalardan biri, yanlışlıkla Gazzâlî'ye nispet edilen fakat aslında Cüveynî'ye ait olan *Şifâü'l-ğalil fi mâ vakaa fi 'l-Tevrât ve 'l-İncil* adlı bir başka risâle ihtivâ eden bir mecmua içinde yer almaktadır.

İstanbul'daki yazmalar *er-Reddü'l-cemil li-ilâhiyyeti İsâ bi-Sarihi'l-İncil* adının yanında *er-Reddü'l-cemil alâ sarihi'l-İncil* adını da taşımaktadır ki Steinschneider'in Kâtip Çelebi'den naklettiği *er-Reddü'l-cemil alâ men ğayyara 'l-Tevrât ve 'l-İncil* ile aynıdır.⁵¹

47 Chidiac, *a.g.e.*, s. 95.

48 Chidiac, s. 19; Ayasofya No: 2246 ve 2247.

49 *REI IV*(1932), pp. 523-536.

50 Chidiac, s. 95-100.

51 L. Massignon, *a.g.m.*, s. 525.

3- Tercümeleri

er-Reddû'l-Cemîl, Robert Chidiac tarafından Fransızca'ya,⁵² Franz Elmer Wilms tarafından da Almanca'ya,⁵³ Muhammed Abdullah eş-Şerkâvî tarafından yapılan tahkikli neşri, Osman Cilacı tarafından *Hıristiyanlık Üzerine Değerlendirmeler* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir⁵⁴. C. E. Padwick, K. Henrey'in eseri Beyrut'ta İngilizce'ye tercüme ettiğini bildirmektedir.⁵⁵ Fakat bu tercüme neşredilmemiştir.⁵⁶ Eser Maha El Kaisy-Friemuth ve Mark Beaumont tarafından *Al-Radd al-Jamil: A Fitting Refutation of the Divinity of Jesus from the Evidence of the Gospel* adıyla İngilizce'ye çevrilmiştir.⁵⁷ Aynı yazar "Al Radd al-Jamil: Ghazali's or Pseudo-Ghazali's" adıyla bir de makale kaleme almıştır.⁵⁸

A. J. Arberry, eserin bazı kısımlarını (Chidiac'ın metin neşrinde s.43-52; Şerkâvî'nin neşrinde 147-157) tercüme ederek "*Aspects of Islamic Civilization*" adlı eserinde neşretmiştir.⁵⁹ J. W. Sweetman eserin detaylı bir özeti ile bazı kısımlarının tercümesini *Islam and Christian Theology* adlı eserinde neşretmiştir.⁶⁰

D- Gazzâlî'ye Âidiyeti:

er-Reddû'l-cemîl'in Gazzâlî'ye âidiyeti hususunda tereddüt ve tartışmalar vardır. Massignon, yukarıda zikredilen makalesinde Gazzâlî'nin bu eseri muhtemelen İskenderiye'de, 495/1101'de kaleme aldığını belirtmekte⁶¹, aynı düşünceyi Chidiac'ın tercümesine yazdığı Önsözde de tekrarlamaktadır.⁶²

52 *Refutation Excellente de la Divinite de Jesus -Christ*, Paris 1939.

53 *al-Ghazzâlî's Schrift wider die Gottheit Jesu*, Leyden 1966.

54 İstanbul, Beyan Yayınları 1998.

55 C. Padwick, "The Arabic Gospel", *Moslem World*, 29 (1939), pm. 132.

56 el-Kaisy-Friemuth, M., "al Radd al-Jamil: Ghazzâlî's or Pseudo-Ghazzâlî's". In Thomas D. (eds), *The Bible in Arab Christianity* (The History of Christian-Muslim Relations, c. V. 6), Chapt. 15, s. 275.

57 Leiden Brill, 2011.

58 M. el-Kaisy-Friemuth, al- Radd al-Jamil: Ghazzâlî's or Pseudo-Ghazzâlî's. In Thomas D. (eds), *The Bible in Arab Christianity* (The History of Christian-Muslim Relations, c. V. 6), Chapt. 15 (pp. 275-295).

59 A. J. Arberry, *Aspects of Islamic Civilization*, London 1969, s. 300-307.

60 London 1945.

61 L. Massignon, *a.g.m.*, s. 525.

62 L. Massignon, "Preface", in *Refutation excellente*, Paris 1939, s. 15-16.

er-Reddü'l-Cemil'in Fransızca'ya tercümesini yapan Chidiac, İstanbul'da bulunan iki yazmada, başlıktan sonra, "eş-Şeyhü'l-İmâm Hucce'tü'l-İslâm Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin te'lîfidir" ibaresi bulunmasına rağmen, eserde gerek metin içi gerekse metin dışı tenkit noktasından otantiklik problemi olduğunu belirtmekte, eserin Gazzâlî'ye ait olduğu fakat onun kaleminden çıkmadığı kanaatini ifade etmektedir.⁶³

L. Massignon,⁶⁴ Anawati,⁶⁵ Ebû Rîde,⁶⁶ N. Daniel,⁶⁷ Dominique Sourdel,⁶⁸ G. Hourani,⁶⁹ H. Busse,⁷⁰ eserin Gazzâlî'ye ait olduğuna kanidirler.⁷¹ Eseri Almanca'ya çeviren Franz-Elmar Wilms'a göre eser Gazzâlî'nindir ve Gazzâlî, *Tehâfütü'l-Felâsife*'de filozofları, *er-Redd ale'l-Bâtıniyye*'de İsmailileri eleştirdiği gibi burada da Hıristiyanları eleştirmektedir.⁷² O. Schumann bu konuda bir karar vermezken.⁷³ N. Robinson, eserin yazarının Gazzâlî olmadığını ifade etmektedir.⁷⁴

Eserin Gazzâlî'ye âdiyetini tartışmaya açan ilk kişi M. Bouyges'tur. O, *Essai des oeuvres de al-Ghazâlî* adlı çalışmasında bu eseri, Gazzâlî'ye âdiyeti şüpheli eserler arasına koymuştur.⁷⁵

Konuyu bir makalede ele alan Hava Lazarus-Yafeh ise, *er-Reddü'l-Cemil*'i Gazzâlî'nin yazmadığını, yazarın muhtemelen Müslüman olmuş bir Kıbtî olduğunu belirtmektedir.⁷⁶

63 Chidiac, s. 24.

64 L. Massignon, "Le Christ dans les Evangiles selon al-Ghazzâlî", *REI*, c. VI (1932), s.523-536.

65 G. Anawati, "Polemique, apologie et dialogue islamo-chrétiens. Positions classiques medievales et positions contemporains", *Euntes Docete*, 22 (1969), 375-452.

66 Abu Rîda, *al-Ghazzâlî und seine Widerlegung der Griechischen Philosophie*, Madrid 1952, p. 49-56.

67 N. Daniel, *Islam and the West*, Edinbourg 1962, p.50, 334.

68 D. Sourdel, "Un pamphlet musulman anonyme d'époque abbaside contre les chrétiens", *REI*, XXXIV (1966), p. 5

69 *Journal of the American Oriental Society (JAOS)*, 79/4 (1959), 225-233.

70 "Antichristliche Polemik und Apologatik im Islam und die Kreuzzüge", *Hallesche Beiträge zur Orientwissenschaft* 22 (1996), s. 58.

71 Hava Lazarus-Yafeh, *a.g.m.*, s. 220.

72 *al-Ghazzâlîs schrift wider die gottheit Jesu*, Leiden 1966, 25.

73 *Der Christus der Muslime*, Cologne 1988, s. 69.

74 *Christ in Islam and Christianity*, s. 48.

75 M. Bouyges, M. Allard, *Essai de Chronologie des oeuvres de al-Ghazzâlî (al-Gazel)*, Beyrut 1959, *Appendice VI*, p. 125-126; Hilmi, s. 7.

76 Hava Lazarus-Yafeh, "Etude sur la polemique Islamo-Chretienne, qui etait l'auteur de al-Radd al-gamil li-Ilahiyat' Isa bi-sarih al-Inğil attribue a al-Gazzâlî", *Revue des Etudes Islamiques*, XXXVII/2, (1969), pp. 236-237.

Eserin Gazzâlî'ye ait oluşunu kabul eden veya etmeyenlerin, metin içi ve metin dışı gerekçelerini şu şekilde gösterebiliriz:

I- Metin Dışı İşaretler:

Metin dışı işaretler olarak eserin yazma nüshaları, Gazzâlî'nin eserleriyle ilgili kitabiyyât çalışmaları, Gazzâlî'nin diğer eserlerinde bu kitabın zikredilmesi veya bu kitapta Gazzâlî'nin diğer eserlerine atıfta bulunulup bulunulmaması, Hıristiyan Arab İbnü't-Tayyib'in bu esere tanıklığı konuları ele alınacaktır.

a- Yazma Nüshalar:

Eserin bugün elde mevcut üç yazma nüshasından hiçbiri, yukarıda da belirtildiği gibi, Gazzâlî'nin kaleminden çıkmış değildir. Bu yazmalar XV, XVI. ve XIX. yüzyıllara aittir.

Eserin Gazzâlî'ye âidiyetini kabul etmeyenler, eserle ilgili yazmaların, Gazzâlî'ye âidiyetiyle ilgili reddedilemeyecek deliller sunmadığını ifade etmektedir.⁷⁷

b. Gazzâlî'nin Eserleriyle İlgili Kataloglar:

Eserin Gazzâlî'ye ait olmadığını ileri sürenler, Müslümanların kaleme aldıkları Gazzâlî'ye dâir önemli ve çok tanınan katalog çalışmalarında bu eserin yer almadığını ifade etmektedirler. Onlara göre bu kataloglarda Gazzâlî'nin yazmayı düşündüğü ancak kaleme alamadığı eserler, aynı eserin farklı isimlerle nakli, hattâ yazmadığı bazı eserlerin bile ona nispeti söz konusu olduğu halde *er-Reddî 'l-cemil'* den bahsedilmemektedir. XVIII. yüzyılın son dönemlerinde kaleme alınan hiçbir Gazzâlî biyografisi *er-Red'* den bahsetmemektedir⁷⁸. M. el-Kaisy Friemuth bunun, muhtemelen onların birbirlerinden istinsâh etmelerinden kaynaklandığını belirtmektedir.⁷⁹

Bouyges, eserin Gazzâlî'ye ait oluşunun şüpheli olduğunu hattâ ona ait olmadığını ve ilk defa yirminci asrın başında el-Kabbânî ve el-Hilmî tarafından tedvîn edilen modern bibliyografyalarda yer aldığını belirtmektedir.⁸⁰ Abdurrahman

77 H. Lazarus-Yafeh, *a.g.m.*, 223.

78 H. Lazarus-Yafeh, *a.g.m.*, 223-224.

79 M. Elkaisy-Friemuth, *a.g.m.*, s. 275-295.

80 M. Bouyges-M. Allard, *Essai de Chronologie des oeuvres de al-Ghazzâlî (al-Gazel)*, Beyrut 1959, *Appendice VI*, p. 125-126; Hilmî, s. 7.

Bedevî de *er-Reddû'l-cemîl alâ Sarihi'l-İncil* adlı eseri, Bouyges'dan naklen Gazzâlî'ye ait oluşu şüpheli eserler arasında saymakta, ancak Bouyges'un bu fikrinden döndüğünü ve bunun kesin bir delil olmadığını söylediğini nakletmektedir.⁸¹ Diğer taraftan *el-Kavlü'l-cemîl fi'r-Redd alâ men ğayyara'l-İncil* adlı eseri, mâhiyeti bilinmeyenler arasında kaydederek Ayderûs'un, Hacı Halife'nin (Kâtip Çelebi) ve Murtezâ'nın bu eserden bahsettiklerini nakletmektedir.⁸²

W. M. Watt da gerek "The Authenticity of the Works attributed to al-Ghazalî" adlı makalesinde⁸³ gerekse *Muslim Intellectual; A Study on al-Ghazalî* (Edinburg 1963) adlı eserinde bu kitaptan hiç bahsetmemektedir. Yafeh'e göre bu, Watt'a göre eserin Gazzâlî'ye ait olmadığını göstermektedir.⁸⁴

er-Reddû'l-Cemîl'in, Müslümanların kataloglarında yer almadığı iddiasına veya Gazzâlî'ye âidiyeti şüpheli eserler arasında sayılmasına karşılık Murtezâ ez-Zebîdî'nin (1193/1791) "*İthâfû's-Sâdeti'l-muttakîn bi-Şerhi Esrâri İhyâi ulûmi'd-dîn*, ayrıca Ayderûs'un "*Ta'rifü'l-Ahyâ bi-feâili'l-İhyâ*" adlı eserinde Gazzâlî'nin "*el-Kavlü'l-cemîl fi'r-Redd alâ men Ğayyara'l-İncil*" adlı eserinden bahsedilmektedir.⁸⁵

Kâtip Çelebi de Gazzâlî'ye ait olduğunu belirttiği "*er-Reddû'l-Cemîl alâ men ğayyara't-Tevrât ve'l-İncil*" diye bir kitaptan bahsetmektedir.⁸⁶ Steinschneider de bunu eserine almıştır.⁸⁷

Wilms, kitabın adının problem doğurduğunu çünkü bu başlığa göre Gazzâlî'nin, Hıristiyanları tahrifle ithâm ettiğinin anlaşıldığını, halbuki *er-Redd*'de bunun olmadığını belirtmektedir.

Chidiac'a göre de, yukarıda bahsedilen kitabın eldeki kitapla aynı olduğunu söylemek zordur. Zira *er-Reddû'l-Cemîl li-ilâhiyyeti İsa bi-Sarihi'l-İncil*'in orijinal tarafı, o zamana kadar Müslüman reddiyecilerde söz konusu olan metnin tahrifi eleştirilerine katılmaması, hattâ karşı çıkmasıdır.⁸⁸ Chidiac'a göre Müslümanların bu eserden bahsetmemelerinin sebebi Gazzâlî'nin, tahrife değinmeksizİN İncil metninin esas alınması, Mesih'in ve sadece onun vecd dilinin kabulü ve teslis gibi konularda farklı yorumlarla Hıristiyanlara verdiği aşırı tavizlerdir.⁸⁹

81 A. Bedevî, *Müellefatü Gazzâlî*, Kuveyt 1977, s. 262; H. Lazarus-Yafeh, s. 224.

82 A. Bedevî, *a.g.e.*, s. 400.

83 *JRAS*, 1952, p. 24-25.

84 H. Lazarus-Yafeh, s. 221.

85 *İthafû's-Sâde*, I, s. 31, 42.

86 Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, İstanbul 1947, I, 837.

87 Steinschneider, *Polemische und apologetische literatur*, Leipzig 1877, p. 48, n.31.

88 R. Chidiac, s. 19.

89 Chidiac, s. 20.

Chidiac'ın bu yorumu doğru değildir. Zirâ, eserde tahrîf problemine temas edilmemesi, İncil metninin sıhhatini onaylamak anlamına gelmemektedir. Nitekim Kur'ân'da açıkça tahrîfin vukûu yer aldığına göre Gazzâlî'nin bunu görmemezlikten gelmesi veya aksi bir fikre sahip olması düşünülemez. Eserin adındaki "bi-Sarîhi'l-İncîl" ifadesi İncil'in otantikliğini kabul anlamına gelmez. Bu bir metot meselesidir. Yazar, İslâmî kaynaklara göre değil de Hıristiyanların değer verdikleri ve sahîh saydıkları kaynaklara göre de İsa'nın ulûhiyetinin iddia edilemeyeceğini göstermektedir. Bu metoda Latince'de Argumentum ad hominem (muhâtabın doğru kabul ettiği şeye müracaat etmek) denilmektedir.⁹⁰ Gazzâlî bu metottan *el-İktisâd fi'l-İ'tikâd* adlı eserinde söz etmektedir.⁹¹

Karşı tarafın kaynaklarına dayanarak onları eleştirme metodu, İslâm dünyasındaki reddiye literatüründe, mühtedilerin eserleri dışında pek görülmemektedir. Bunun XIX. yüzyıldaki en büyük örneği Rahmetullah Efendi'nin *İzhârü'l-Hak* adlı eseridir. Gazzâlî bu metodu filozoflar ve Bâtınîlerle ilgili eserlerinde de kullanmıştır.

Eserin adının farklı şekillerde nakledilmesine gelince Gazzâlî'nin eserlerinden bazılarının isimlerinde farklılıklar söz konusudur. Kitabın adındaki farklılıkların aynı kitaba mı yoksa farklı kitaplara mı delâlet ettiğini anlamak için, kitabın yazma nüshalarına müracaat etmek gerekmektedir. Bouyges, Gazzâlî'nin eserleriyle ilgili çalışmasında bu konuyu açıklamaktadır.⁹²

er-Reddû'l-Cemîl'in Gazzâlî'ye ait olduğunu kabul eden yazarlar, adı ister *er-Reddû'l-Cemîl* ister *el-Kavlü'l-Cemîl* olsun Gazzâlî'nin Hıristiyanlara reddiye yazdığına kanidirlir.⁹³

c. Gazzâlî'nin Diğer Eserlerinde *er-Redd*'in Zikredilmemesi:

Eserin otantik olmadığını ileri sürenlere göre, genellikle kendi eserlerine atıfta bulunan Gazzâlî eserlerinde ondan hiç bahsetmediği gibi, *er-Reddû'l-Cemîl*'de de Gazzâlî'nin diğer eserlerine atıf bulunmamaktadır.⁹⁴

90 A. Abdülhak Hilmî, s. 59-60.

91 *a.g.e.*, Kahire 1327, s. 17.

92 A. Abdülhak Hilmî, *a.g.e.*, 58.

93 Wilms, s. 34.

94 H. Lazarus -Yafeh, s. 224-225.

Diğer taraftan Gazzâlî'nin, eserlerine atıfta bulunmak âdeti olduğu halde, bütün eserlerine atıfta bulunmadığının, *er-Reddû'l-Cemil* dışında da atıfta bulunmadığı pek çok eserinin olduğu belirtilmekte, dolayısıyla bunun eserin yazarının Gazzâlî olmadığına bir delil sayılamayacağı ifade edilmektedir.⁹⁵

d. Hıristiyan Arap İbnü't-Tayyib'in Tanıklığı:

er-Redd'i ilk defa zikreden kişi, XIII. yüzyıl Hıristiyan yazarı Ya'kübî Ebü'l-Hayr İbnü't-Tayyib'tir. Graf'a göre, İbnü't-Tayyib, pek çok reddiye yazarı olan bir Kıbtîdir.⁹⁶ P. Sbath, "*Wingt traites philosophiques et apologetiques d'auteurs chretiens du IX. au XIV siecles*"⁹⁷ adlı eserinde İbnü't-Tayyib'in "*er-Redd ale'l-Müslimîn*"⁹⁸ (*Makâle fi'r-Redd ale'l-Müslimîn ellezîne yettehimüne'n-Nasârâ bi'l-İ'tikâd bi-Selâs el-İlâhât*)⁹⁹ adlı Gazzâlî'ye yazdığı reddiyeden şunu nakletmektedir: "Bu görüşü onlardan (Müslümanlardan) el-İmâm el-Âlim Ebû Hâmid Muhammed el-Ğazzâlî, *er-Reddû'l-cemil* adıyla bilinen eserinde nakletmektedir".¹⁰⁰

Kıbtî Ebü'l-Hayr'ın, eserinin zeylinde Gazzâlî'yi *er-Reddû'l-Cemil*'in yazarı olarak göstermesini Hava Lazarus-Yafeh, eserin Kıbtî çevrelerde iyi tanındığının bir işareti olarak görmekte ve *er-Reddû'l-Cemil*'in yazarının bir Kıbtî mühtedî olduğu yolundaki kendi iddiasını destekler mâhiyette yorumlamaktadır.¹⁰¹ Ancak Lazarus-Yafeh ve Chidiac'ın aksine *er-Reddû'l-Cemil*, İbn Tayyib'in eserinin zeylinde değil içinde yer almakta ve yazarının Gazzâlî olduğu belirtilmektedir. İbnü't-Tayyib'in eserinde *er-Red*'den, biri uzun diğeri kısa olmak üzere iki alıntı söz konusudur. Bu alıntılar Chidiac'ın metniyle (s. 43-45 ve 26) genelde aynıdır ancak bazı farklılıklar da söz konusudur: Maha el-Kaisy-Friemuth'un tespit edebildiği farklılıkların bir kısmı ez-zât el-ilâhiyye yerine zâtullah veya zâtullah yerine zâtü'l-ilâh, Bârî Teâlâ yerine el-ilâh şeklindedir. Diğer bir fark ise, İbn Tayyib'te Allah'ın akla, Chidiac'ın metninde ise, el-Aklü'l-mücerred'e benzetilmesidir. En önemli fark ise, Chidiac metnindeki (sayfa 44, satır 6-7) "Şu halde Baba varlık kavramını, Kelâm veya Oğul ilim kavramını, Kutsal Rûh da bizzat

95 eş-Şerkâvî, "Mukaddime", *er-Reddû'l-Cemil*, Mısır 1986, 28.

96 Graf, *Geschichte der Christlichen Arabischen Literatur*, Vaticano 1947, II, 344.

97 Caire 1929, p. 177-178.

98 L. Massignon, *a. g. m.*, s. 525.

99 H. Lazarus-Yafeh, *a. g. m.*, s. 225.

100 Chidiac, s. 20, n.2; s. 59; Hilmî, s. 58; İbnü't-Tayyib, Ebü'l-Hayr, *Fragments in Vingt traites d'auteurs arabes Chretiens du, IX. au XIV siecle*, Ed: Paul Sbath, Cairo: Friedrich 1929, s. 176.

101 Hava Lazarus-Yafeh, *a.g.m.*, s. 225-226, 237.

kendisi ma'kûl olan Yaraticının Cevheri kavramını içermektedir" ifadesi İbnü't-Tayyib'te bulunmamaktadır. Bu metinde Baba, Akl'ın, Oğul Âkil'in ve Kutsal Rûh da Ma'kûl'un metaforudur.

*er-Redd'*in müellifi bu yorumun, Baba, Oğul ve Kutsal Rûh'un Akl, Âkil ve Ma'kûl'ün sembol ve metaforu olduğunun kabulü anlamına geldiğini ve Müslüman filozofların da bunları, Tanrı'nın tek olan cevherinin vecheleri olarak kabul ettiklerini belirtir. Bu bölümün sonunda *er-Redd'*in müellifi "Eğer fikirler doğrusya terminoloji ve ifade tarzı tartışmalarına gerek yoktur" demektedir ki, bu ifade Gazzâlî'nin diğer eserlerinde de vardır.¹⁰²

İbnü't-Tayyib, Gazzâlî'nin bu eserini zikretmekte ve bu atıf, eserin otantikliği hususunda hiçbir tereddüt bırakmamaktadır.¹⁰³ Ancak sonraki hiçbir Hıristiyan yazar *er-Red'* den bahsetmemektedir.¹⁰⁴

Eser, Müslümanlar arasında fazla yaygın olmadığı için az tanınmış, Hıristiyanlar da eserden pek bahsetmişlerdi. Bunun bir sebebi de Gazzâlî'nin polemik eserlerindeki güçlü ve keskin mantığı olabilir.

Bütün bunlar Gazzâlî'den bir sonraki nesle mensup İbnü't-Tayyib'in tanıklığını şüpheli kılmaya yeterli değildir. Polemik alanda Arapça yazan böyle bir yazarın Gazzâlî'ye sahte bir eser nispet etmesi mümkün değildir. Aksi takdirde Müslümanlardan oldukça sert bir tepki görürdü ve biz onu bilebilirdik. Dolayısıyla dış yönüne baktığımızda eserin Gazzâlî'ye ait olduğunu söyleyebiliriz.¹⁰⁵

Metin dışı tenkit eserin Gazzâlî'ye âdiyeti hususunda herhangi bir tereddütte meydan vermemektedir.¹⁰⁶ Chidiac'a göre de eserin Gazzâlî'ye ait oluşunu metin dışı tedkik yanında metin içi tedkik de desteklemektedir.¹⁰⁷

2- Metin İçi İşaretler:

Metin içi tedkikte konu dil ve üslûp, felsefî terminoloji, yabancı dilde atıflar, Kitâb-ı Mukaddes'ten alıntılar, *er-Redd* de zikredilen yazarlar açısından ele alınacaktır.

102 Hava Lazarus-Yafeh, *a.g.m.*, s. 229.

103 R. Chidiac, s. 19.

104 H. Lazarus-Yafeh, "Etude sur la polemique Islamo-Chretienne, Qui etait l'auteur de al-Radd al-gamil li-Ilahiyat Isa bi-sarih al-Inğil attribue a al-Gazzâlî", *Revue des etudes Islamiques*, Paris 1969, XXXVII/2, s. 222-226.

105 Chidiac, s. 20.

106 eş-Şerkâvî, *a.g.e.*, s. 29.

107 Chidiac, s. 21.

a- Dil ve Üslûp: H. Lazarus-Yafeh'e göre, *er-Redd*'in dili, kullandığı kelimeler Gazzâlî'nin otantik eserlerinden çok farklıdır. Chidiac ve Massignon da hemen hemen aynı kanaattedir. Chidiac "İlk okumada bu sert metin, ince yorum, ekseriyâ müphem ve sarsıcı stil, uygun ifadeyi arayan düşüncenin sürekli tekrarları karşısında insan kendini sarsılmış bulmaktadır. Bu Gazzâlî'nin alışılmış tarzı değildir" demektedir ve bu mülâhazalar Chidiac'ı, Gazzâlî'nin, eserin yazarı olduğu ve fakat kendi kaleminden çıkmadığı düşüncesine sevk etmektedir. Ona göre, Gazzâlî onu dikte etmiş veya konuyu anlatmış ve öğrencilerinden biri kaleme alıp kendisine takdim etmiştir.¹⁰⁸ Bunu düşündüren temel sebep *er-Red*'de kullanılan akıl yürütme ve delillerin, Gazzâlî'nin diğer iki polemik eseri olan *Tehâfütü'l-Felâsife* ve *Fedâihü'l-Bâtıniyye*'ye çok yakın olduğu husûsudur. Bununla birlikte Chidiac metinde yazarın Gazzâlî olduğuna dâir birçok işaretin bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁹

H. Lazarus-Yafeh'e göre, Gazzâlî'nin dil ve üslûp özelliklerini sıralamak mümkündür ve bu özellikler, Gazzâlî'nin eserlerinin otantikliğini tespitinde yardımcı olabilir.¹¹⁰ Üslûp araştırması Gazzâlî'nin dilinde şaşırtıcı bir sürekliliğin olduğunu göstermektedir. Oldukça önemli miktarda terim ve tâbir, bütün eserlerinde bulunmakta ancak bunlardan bazılarında *er-Redd*'de rastlanmamakta veya çok az bulunmaktadır. Diğer taraftan öteki eserlerinde olmayan kimi tâbirler de *er-Redd*'de bulunmaktadır.¹¹¹

Bunlara rağmen Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-Felâsife*'de takip ettiği metot, *er-Redd*'de bulunmamaktadır.

b- Felsefi Terminoloji: *er-Redd*'in yazarının felsefi eğitim görmüş biri olduğu felsefi terminolojiyi iyi kullanmasından anlaşılmaktadır. Bu terminoloji Gazzâlî'nin *Makâsidü'l-Felâsife*, *Tehâfütü'l-Felâsife*, *Mihakku'n-Nazar* ve *Mi'yârü'l-ilm* gibi ilk dönem eserlerinde de görülmekte fakat daha sonraki eserlerinde görülmemektedir. *er-Redd*'in rasyonalist yazarında sûfi bir tavrın görülmemesi, onun bu eseri Bağdat'tan ayrılışından sonra yazmadığı hipotezini güçlendirmektedir. Diğer taraftan ise, Gazzâlî'nin bu eseri, Mısır'a gitmeden önce Bağdat'ta kaldığı dönemde yazmış olması da oldukça zor bir ihtimaldir zira bu

108 Chidiac, s. 21, 24.

109 Chidiac, s. 21.

110 H. Lazarus-Yafeh, s. 227.

111 H. Lazarus-Yafeh, s. 227-229.

dönemde felsefî çalışmaları ve İsmaililikle, daha sonra da sûfilikle meşguldü, aynı zamanda etrafı öğrencilerle sarılmıştı. Bu dönemde Hristiyanlıkla meşgul olduğuna dâir en ufak bir işaret dahi yoktur.¹¹²

c- Yabancı Dilde Nakiller: *er-Redd'*de Arapça olmayan üç cümle vardır ki, yazara göre, ikisi İbrânîce (gerçekte ikinci cümle Ârâmîcedir),¹¹³ biri de Koptça'dır. Birinci cümle Çıkış 4/6'dan özetir ve Chidiac'a göre, müellifin tercümesi yanlıştır.¹¹⁴ İkinci referans Matta 27/49 ve Markos 15/34'te yer alan ve Müslümanlarca İsâ'nın beşerliliğini vurgulamak için kullanılan "Tanrım, Tanrım, niçin beni terk ettin" ifadesidir. Gazzâlî'nin diğer eserlerinde İbrânîce atıf hiç yoktur. Koptça atıf ise, Yuhanna 1/14'dür. Yazar, Hz. İsâ'nın beşer olduğu konusunda söz konusu İncil metninin doğru şeklinin Koptça versiyon olduğunu belirtir. Yuhanna 1/14 diğer metinlerde "Ve kelâm beden olup, inâyet ve hakîkatle dolu olarak aramızda sâkin oldu" şeklinde iken, Koptça versiyonda "Ve kelâm beden yaptı" (Arapça'da sara yerine sanaa) şeklindedir.¹¹⁵

Lazarus-Yafeh, Chidiac ve Wilms'in aksine yazarın Koptça bildiğine kânidir.¹¹⁶

d- Eski ve Yeni Ahid Kitaplarının Adları ve Bölüm Numaraları:

*er-Redd'*in yazarı Tevrât ve İncil'i, Gazzâlî'nin eserlerinde kullandığı genel terimlerle zikretmemektedir. Yazar, Tevrât ve İncil'in çeşitli kitaplardan oluştuğunu bilmekte, bazılarını zikretmekte, Yeni Ahid söz konusu olduğunda bap numaralarını da vermektedir. Chidiac da konuya dikkat çekmektedir¹¹⁷. Genelde Kitâb-ı Mukaddes'le ilgili böylesine detaylı bilgiler mühtedîlerin eserlerinde söz konusudur ve bunlar, kutsal metinleri orijinal dilinden nakletmektedirler. Gazzâlî'nin otantik eserlerinde ne kutsal kitap ifadesi olduğu gibi ne de Eski ve Yeni Ahid kitapları zikredilmektedir¹¹⁸.

112 H.Lazarus-Yafeh, s. 230.

113 H. Lazarus Yafeh, s. 231.

114 Chidiac, s. 32.

115 Chidiac, 57-59, metindeki 47. sayfa.

116 H. Lazarus-Yafeh, s. 232.

117 Chidiac, s. 31-33.

118 H. Lazarus-Yafeh, s. 234.

e- *er-Redd*'de Zikredilen Yazarlar: *er-Redd* yazarı eserinin son bölümünde birçok isim zikretmektedir. Meselâ gramerle ilgili bir tartışmada Sibeveyh'ten, Kisâî'den, İbn Âmir'den ve el-Fârisî'den bahsetmektedir. Lazarus-Yafeh'e göre, bunlardan bazıları Gazzâlî tarafından hiç zikredilmemiştir. Dil bilimlerini pek önemsemeyen Gazzâlî'nin aksine *er-Redd* yazarı dilbilimi ile ilgilenmektedir.

Metin içi ve dışı deliller Hava Lazarus-Yafeh'e göre, eserin Gazzâlî'ye ait olmadığını gösterirken, Chidiac tam aksi kanaattedir ve ona göre, metin içi tenkit de bunu te'yîd etmektedir. Şu bir gerçek ki ilk bakışta çetin bir metin, dakik bir yorum, çoğunlukla muğlak bir üslûp karşısında insan soğukkanlılığını yitiriyor çünkü bu, Gazzâlî'nin alışlagelmiş üslûbu değildir. Bununla birlikte metnin daha yakından ve detaylı tedkiki gerek terminoloji ve stilde gerekse fikirlerdeki birçok işaret, eserin yazarı konusunda şüpheyi yer bırakmamaktadır. Eser, inkâr edilemez tarzda Gazzâlî'nin damgasını taşımaktadır. Terminolojide *er-Redd* ile *Tehâfüt* arasında benzerlikler ve ayniyet mevcûddur fakat bunlar, sayı olarak az oldukları için bir fikir verme konusunda yeterli değildir. Fikir planında benzerlik ve ayniyet daha çoktur. Gazzâlî'nin düşünceleri çok değerli ve tasvirleri tanıdık, bildiktir. Bunlardan bazıları sperm yoluyla çoğalma, Mûsâ'nın yılanı dönüşen âsâsı, İsâ'nın ölüleri diriltmesi, filozofların kötü etkisi gibi konulardır ki, bütün bunları *er-Redd*'de de bulmamız mümkündür.

Erkek spermi ile döllenme ve gelişimi bu kitapta iki kez tekrarlanmaktadır. Mûsâ'nın yılanı dönüşen âsâsı ve ölülerin dirilişi, mûcizenin değeri konusunda temel teşkil etmektedir.

Bu ve benzeri örnekler esere hâkim olan düşünce yapısının Gazzâlî'ye ait olduğunu göstermektedir. Stile gelince oldukça kapalıdır.

Chidiac'a göre, bütün bu mülâhazalar, eserin Gazzâlî'ye ait olduğu fakat onun kaleminden çıkmadığı kanaatini vermektedir. Buna göre eser, Gazzâlî'nin kısa süreli İskenderiye ikametinde yazılmıştır. Gazzâlî eseri, küçük bir topluluk huzûrunda dikte etmiş veya belki de konuyu açıklamış, gruptan biri notlar almış ve sonunda bu notlar kendisine arz edilmiş ve neşrine izin vermiştir. Kitabın üslûbu ve tekrarlar, yazı dilinden çok konuşma dilinin göstergesidir. Sonuç olarak *er-Reddü'l-Cemil* Gazzâlî'nindir, fakat onun kaleminden çıkmamıştır.¹¹⁹

119 R. Chidiac, s. 21-24.

f. *er-Reddû'l-Cemîl*'in Yazıldığı Yer:

Louis Massignon ve Robert Chidiac'a göre, *er-Reddû'l-Cemîl* Mısır-İskenderiye'de yazılmıştır. Bununla ilgili doğrudan delil olmamakla beraber eserde bunu gösteren birçok işaret mevcüddür¹²⁰. Bu işaretlerden en karakteristiği, eserin teslîs bölümünde yer alan Kıbtî dilindeki bir ifadenin Arapça transkribi ile verilmesidir. Yazar Yuhanna İncîli'ndeki "Ve Kelâm beden oldu"¹²¹ ifadesini tartışırken cümlenin Kıbtîce versiyonunu esas almaktadır. Latince metinde (Et Verbum caro factum est) fiil passif haldedir ve "oldu" anlamındadır. Kıbtîce versiyonda ise, fiil aktiftir ve "yaptı" anlamındadır. O takdirde cümle "Ve Kelâm beden oldu" değil "Ve Kelâm bedeni yaptı" şeklindedir. Kıbtî versiyona müracaat, Kıbtîce konuşulan bir ortamı düşündürmektedir.¹²²

Diğer bir işaret ise, İncîl'den yapılan nakillerde kendini göstermektedir. Eserdeki İncîl atıfları ve nakilleri Mısır'daki Arapça İncîl metinlerine, baplar şeklindeki bölümlere ise, Kıbtî Kilisesine aittir.

Genel olarak eserin tamamı özellikle Ya'kübîlere yöneliktir. Müellif eserinde onların doktrinlerini hedef almaktadır. Ya'kübîlerin hedef alındığının önemli bir göstergesi de teslîs doktrininin, Mısır Kıbtîlerinin açıkladığı gibi izah edilmesidir.

Gazzâlî'nin Mısır'a gitmesi meselesi tartışmalıdır. Gazzâlî'nin muâsırı İbn Asâkir, onun Mısır seyahatinden bahsetmez; fakat Gazzâlî'nin, Şam ve Kudüs'ü ziyaret ettikten sonra Horasan'a döndüğünü belirtir. Bazı eski kaynaklarda şüpheli bir ifadeyle onun büyük saygı duyduğu Mağrip sultanı Yûsuf b. Taşfîn'i ziyaret etmek üzere çıktığı bir yolculuğunun, İskenderiye'ye vardığında (500/1106) sultanın ölüm haberini alması üzerine son bulduğu belirtilir.¹²³ Yakût,¹²⁴ Demîrî,¹²⁵ İbnü'l-İmâd,¹²⁶ Safedî,¹²⁷ Sübkî,¹²⁸ ve İbn Hallikân¹²⁹ onun İskenderiye'ye gittiğini nakletmektedirler. L. Massignon, R. Chidiac ve George Hourani de¹³⁰ bunu

120 R. Chidiac, s. 29, 100.

121 Yuhanna İncîli 1/14.

122 R. Chidiac, s. 25.

123 M. Çağrıncı, "Gazzâlî", *DİA*, XIII, 492-493.

124 Ya'kûd, *Mu'cemû'l-büldân*, Tüs md.

125 *Hayâtü'l-Hayavân*, Kahire 1305, I, s. 237.

126 *Şezerâtü'z-Zeheb*, IV, 10.

127 es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Wiesbaden 1962, I, s. 275.

128 Sübkî, *Tabakâtü's-Şafiiyyeti'l-Kübra*, Kahire 1968, c. VI, s. 199.

129 I, 463,464; II, 365, 373.

130 G. Hourani, "The Chronology of Ghazzâlî's Writings", *JAOS* 79/4 (1959), s. 229.

kabul etmektedirler. M. Watt da Gazzâlî'nin böyle bir seyahat yapmış olabileceğini belirtmektedir.¹³¹ Ferîd Cebr ve Bouyges ise, bunun doğru olmadığı kanaatindedir.¹³² Çünkü *el-Munkız*'da Gazzâlî, 499'da Nişâbur'da olduğunu belirtmektedir. Ayrıca İbn Kesîr ve İbnü'l-Esîr'de Gazzâlî'nin Mısır seyahatinden bahsedilmemektedir.¹³³

Wilms, Gazzâlî'nin Mısır'a gidişini, Fas'a gitme arzusunun dışında başka bir sebebe de bağlamaktadır. Ona göre, muhtemelen Halife, devlet içinde karışıklık çıkarmak isteyen kişi ve hareketlere karşı reddiye yazmasını istemiş, bunu içindir ki, filozoflara, İsmailîler'e, Mısır Hıristiyanlarına ve liberalistlere reddiyeler yazmıştır.¹³⁴

Hava Lazarus-Yafeh ise, Gazzâlî'nin Mısır'a gidişinin gerçek dışı olduğuna inanmaktadır.¹³⁵

E-Eserin Muhtevâsı:

Eser yedi bölüme ayrılmaktadır:

I. Bölüm: Giriş

- a. Hıristiyanların, Hz. İsa'nın ulûhiyeti konusundaki tavırları
- b. İsa'nın mucizeleri
- c. Kitâb-ı Mukaddes ve Kur'an'da Mûsâ'nın cüzzamlı oluşu
- d. Hıristiyanların körü körüne filozoflara güvenmeleri
- e. Red metodu ve yorum ilkeleri

II- İncil metinlerinin tartışılması

- a. İsa'nın ulûhiyetini ifade eden mecâzî bölümler
- b. İsa'nın insanlığını ifade eden edebî metinler
- c. Hulûl kelimesinin anlamına dâir mülâhazalar ve İsa'ya özel vecd hâli
- d. Özet

131 M. Watt, *Müslüman Aydın*, İzmir 1989, s. 110.

132 F. Jabre, "La biographie et l'oeuvre de Ghazzâlî reconsiderées a la lumiere des Tabaqat de Sobki", *MIDEO*, I [1954], 97; Bouyges, s. 125-126.

133 F. Jabre, *a.g.m.*, s. 96-97.

134 *a.g.e.*, s. 27-31.

135 H. Lazarus-Yafeh, *a.g.m.*, s. 230.

III-Hıristiyanlarca ileri sürülen teoriler ve tenkidi

a. Ya'kübiler

b. Melkîler

c. Nestûrîler

IV-İsâ'ya atfedilen çeşitli isimler

a. İlâh

b. Rab

c. Oğul ve Baba

V- Hıristiyanların üç delilinin tartışılması

a. Yuhanna'nın giriş kısmı ve teslîs akidesi

b. İsâ'nın İbrahim'den önce oluşu

c. Filip'e cevap

VI- Kelâm kelimesinin Kur'ân'da kullanımı

VII-Sonuç

er-Reddû'l-Cemîl'de tahrîf probleminde hiç girilmeksizin İncil metinlerine dayanarak İsâ'nın ulûhiyeti ile ilgili Hıristiyan itikâdı eleştirilmekte ve İsâ'nın, Tanrı'nın oğlu değil sadece bir peygamber olduğu vurgulanmaktadır.

Eserin Gazzâlî'ye ait olduğunu savunanlar, Bâtınîliğe yazdığı reddiyenin bir benzerini Hıristiyanlar için de yaptığını kânîdir. Hattâ Chidiac, Gazzâlî'nin bu eserde ortaya koyduğu cesur tavrın, müslüman polemik tarihinde yeni olduğunu, o güne kadar geçerlikte olan meselâ tahrîf gibi klasik delillerin terkedildiğini, hasımla, onun kendi sahasında mücâdele edildiğini belirtir¹³⁶.

Ancak şunu belirtmek gerekir ki, benzer özellik yani tahrîf problemini ele almadan Hıristiyanlığa reddiye yazmak Ali b. Rabben et-Taberî (240/855), İbrahim en-Nazzâm (231/845), el-Kâsım b. İbrahim el-Hasenî (246/860) ve Bâkılânî (403/1013) gibi daha önceki müslüman reddiyecilerde de söz konusudur. Diğer taraftan bu eserde tahrîf konusunun ele alınmadığı görüşü de gerçeği yansıtmaktadır.

136 Chidiac, s. 30.

maktadır. Massignon'un da belirttiği gibi¹³⁷ bu eserde İncil metninin tahrifi değil, fakat metnin yanlış yorumlandığı yani **tahrif bi't-te'vil** veya **tahrifü'l-meânî** olduğu ifade edilmektedir.¹³⁸

F- Gazzâlî'nin Eserlerinde Hz. İsa¹³⁹:

Gazzâlî'nin eserlerinde Hz. İsa, hem şahsiyeti hem de mesajı açısından¹⁴⁰ ve üç farklı çerçevede bahis konusu olmaktadır:

- 1- Tasavvufi cümlelerin (logia) sahibi olarak,
- 2- Hulûl inancının örneği olarak
- 3- Mûcizeler gösteren peygamber olarak.

H. Lazarus-Yafeh, Gazzâlî'nin diğer eserleriyle *er-Redd*'deki İsa'nın mucizelerine dâir açıklamalarının farklı olduğunu, Chidiac ile Wilms'in ise, *Tehâfût* ve *el-Munkız*'i zikrettiklerini belirtmektedir¹⁴¹. Lazarus-Yafeh'e göre, Gazzâlî hiçbir eserinde teslîs meselesini ele almadığı gibi kristolojinin tipik hiç bir terminolojisini hattâ İslâm polemik literatürünün çok sık kullandığı uknûm terimini dahi kullanmamaktadır.¹⁴²

Diğer müslüman bilginlerden farklı olarak, ya kendi öğretisini desteklemek ya da diğerlerini çürütmek için, farklı doktrinleri incelemek adına yıllarını harcamış ve pek çok alanda aktif olan Gazzâlî, Yahudilere, Yahudilikle ilgili bilgilere, İbrânî diline hiç ilgi göstermemiş, Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinlerle ilgilenmemiştir.¹⁴³

137 L. Massignon, *a.g.m.*, 525.

138 G. S. Reynolds, "The Ends of al-Radd al-Jamil and its Portrayal of Christian Sects", *Islamochristiana*, XXV (1999), 46-47.

139 Bu konuda bk: M. Asin Palacios, "Logia et Agrapha Domini Jesu apud Moslemicos Scriptores", Paris 1916 (Yeniden neşri PO, XII, XIII; Chidiac, a. g. e., s. 76-77; L. Massignon, "Le Christ dans les Evangiles selon Ghazzâlî", *Revue des Etudes Islamiques*, IV (1932), 523-536; J. Jomier, "Jesus tel que Ghazzâlî le presente dans "al-İhyâ", *MIDEO*, XVIII (1988), s. 45-82.

140 J. Jomier, Jesus tel que Ghazzâlî le presente dans al-İhyâ, *MIDEO* XVIII (1988), 47.

141 H. Lazarus-Yafeh, *REI* XXXVII/2 (1969), 235.

142 H. Lazarus Yafeh, s. 235-236.

143 H. Lazarus-Yafeh, *Studies in al-Ghazzâlî*, s.439; a.mlf, "Gazzâlî'nin eserlerinde Yahudiler ve Hıristiyanlar", (çev: Mehmet Şahin), *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, c. VI (2008), 244.

Gazzâlî'nin *İhyâ*'sında Hz. İsa birçok kez "Allah'ın rûhu" olarak geçmekte, "Allah'ın Kelâmı" nitelemesi ise, hemen hemen hiç geçmemektedir. Peygamberliği çok kez hatırlatılmakta, mucizeler gösterdiği belirtilmektedir. Gazzâlî, *İhyâ*'da, İsa'nın ilâh olduğunu söylediklerinde Hıristiyanların yanıldıklarını belirterek "Onlar İsa'da parlayan İlâhî nûru bizzat Tanrı ile karıştırıyorlar" demektedir. Yine *İhyâ*'ya göre İsa, bu dünyayı reddeden bir zâhiddir.¹⁴⁴

İhyâ'ya göre, İsa'nın öğretisinde dünyayı ret söz konusudur. Gazzâlî'nin eserinde İncil'in öğretisini yansıtan metinler oldukça fazladır. Gazzâlî bazan, bazı emir ve ifadelerin incilde bulunduğunu belirtir. Bu tür atıflardan çoğu dağ vaazındaki ifadeleri çağrıştırır. Gazzâlî, İncillerden nakiller yapmakta¹⁴⁵ fakat Kanonik İncillere karşı tamamen ilgisizliği de gözlemlenmektedir.¹⁴⁶

Hava Lazarus-Yafeh, *er-Redd*'in yazarının Gazzâlî olmadığını söyleyerek, gerçek yazarın Hıristiyan iken, Müslüman olmuş bir Kıbtî mühtedî olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, Müslüman reddiyecilerde rastlanmayacak ölçüde Hıristiyan kutsal metinlere âşinâlığı, Kıbtî dilini bilmesi, Eski ve Yeni Ahid'in Kıbtî versiyonundan faydalanması, Hıristiyan mezhepleri hakkındaki bilgisi bunu göstermektedir.¹⁴⁷

Eserin Gazzâlî'ye aidiyeti tartışmalı olmakla birlikte *er-Redd*'ü'l-cemîl, İslâm-Hıristiyan polemik tarihinde önemli bir eserdir. Yazar İncil metnini esas almakta fakat Hıristiyanların geleneğe çok önem vermelerini kınamaktadır. Hıristiyanların, Hz. İsa'nın ulûhiyetine delil olarak gösterdikleri İncil metinlerini inceleyerek bu metinlerin, İsa Mesîh'in ulûhiyetini değil peygamberliğini gösterdiğini belirtmekte, diğer taraftan ünnumların ayrı şahıslar değil de ulûhiyetin sıfatları olduğunu ifade ederek Teslîs inancını reddetmektedir.¹⁴⁸

Netice olarak şunu ifade etmek gerekir ki, *er-Redd*'ü'l-Cemîl, İncil metinlerinden hareketle Hz. İsa'nın ulûhiyetini reddetmekte, Hıristiyanların bu noktadaki anlayış ve yorumlarının yanlış olduğunu belirtmektedir. İncil metinlerini esas almak, Ehl-i kitabın kendilerine verilen İlâhî kitapları orijinal ve otantik şekliyle muhafaza ettikleri, bu metinlerin tamamen vahiy mahsulü İlâhî kelâm olduğunu kabul anlamına gelmez. Zâten metin tenkidi hareketi de bu metinlerin zaman içinde değişikliklere mârûz kaldıklarını göstermektedir.

144 J. Jomier, *a.g.m.*, s. 51.

145 Matta 5/38-42.

146 J. Jomier, *a.g.m.*, 76.

147 H. Lazarus Yafeh, s. 236-237.

148 Abdelmajid Charfi, "Bibliographie du Dialogue Islamo-Chretien", *Islamo-Christiana*, Roma 1976, II, 199-200.

Eserin Gazzâlî'ye ait oluşu konusunda farklı görüşler vardır. Kitâb-ı Mukaddes'le ilgili detaylı bilgiler, İbrânîce ve Koptça alıntılar, konuya yaklaşım ve teslisle ilgili Hıristiyan mezheplerine dâir görüşlerin nakledilişi, Gazzâlî'nin diğer eserleriyle karşılaştırıldığında, onun tarz ve üslûbundan farklı olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte eser, İslâm-Hıristiyan polemik tarihinde, Hıristiyan inancının özünü teşkil eden teslisle ilgili İncil metinlerinin değerlendirilmesi ve teslîsin reddi noktasında oldukça önemlidir.

BİBLİYOGRAFYA

Hava Lazarus-Yafeh, "Etude sur la polemique Islâmo-chretienne; qui etait l'auteur de al-Radd... attribue a Gazzâlî", *Revue des etudes Islamiques*, 37 (1969), 219-238; Türkçe tercümesi: "İslâm-Hıristiyan Polemiği Üzerine Bir İnceleme", Çev. Mehmet Aydın, *AÜİFD* XLV (2004), sayı 11, s. 255-270. İngilizce tercümesi için bk: Hava Lazarus-Yafeh, "Who was the author of "Al-Radd Al-Djamil li-İlahiyat İsa bi-Sarîh Al-İncil" wich is attributed to Al-Ghazzâlî", *Studies in Al-Ghazzâlî*; Jerusalem 1975, 458-487;

Hava Lazarus-Yafeh, *Studies in Al-Ghazzâlî*, Jerusalem 1975.

Hava Lazarus-Yafeh, "Jews and Christians in the Writings of Al-Ghazzâlî" in *Studies in Al-Ghazzâlî*, Jerusalem 1975, pp.437-457. Türkçe tercümesi: Mehmet Şahin, "Gazzâlî'nin Eserlerinde Yahudiler ve Hıristiyanlar", *Türk-İslâm Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, Konya 2008, sayı 6, s.243-250.

L. Öztürk, *İslâm Toplumunda Hıristiyanlar*, İstanbul 1998, s. 51-53.

Ö. Faruk Harman, "Meryem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XXIX, 236-241.

Ö. Faruk Harman, "İsâ", *DİA*, XXII, 465-472.

Ö. Faruk Harman, "İncil", *DİA*, XXII, 270-276.

Sahih-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi, Ankara 1979, I, 12-13.

M. Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, İstanbul 1980, I, 117, 319.

M. Aydın, "Hz. Muhammed devrinde Müslüman-Hıristiyan münasebetlerine bir bakış", *Asrımızda Hıristiyan-Müslüman Münasebetleri*, İstanbul 2005, s. 89-103.

M. Aydın, "Gazzâlî'nin 'al-Radd al-Jamil li ilâhiyatı İsâ bi sarîh al-İncil' isimli eseri üzerine düşünceler", *SÜİFD*, XVI (2003), s. 5-12.

M. Aydın, "Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî ve *er-Reddû'l-cemîl li İlahiyeti İsâ bi Sarîhi'l-İncil*", *İslâmî Araştırmalar*, XIII /3-4 (2000), s. 479-482.

M. Fayda, "Hz. Muhammed'in Necrânî Hıristiyanlarla Görüşmesi ve Mübahale", *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, Ankara 1975, II, 143-149; M. Hamidullah. a.g.e., I, 667-674.

A. Mez, *el-Hadaratü'l-İslâmiyye fi'l-Karni'r-Râbi el-Hicri*, Beyrut 1967, I, 75.

A.T.Khoury, *Les Theologiens Byzantins et l'Islam*, Louvain-Paris 1969, s. 10

G. C. Anawati, "Polemique, Apologie et Dialogue Islamo-Chretiens, Positions Classiques Medievales et Positions Contemporaines", *Euntes Docete*, XXII (1969). 401-405.

L. Massignon, "Le Christ dans les evangiles selon Ghazzâlî", *Revue des etudes Islamiques*, VI (1932), pp.523-536.

L. Massignon, "Preface", in *Refutation excellente*, Paris 1939, s.15-16.

Kâtîp Çelebi, *Keşfu'z-zunun*, İstanbul 1947, I, 837.

Steinschneider, *Polemische und apologetische literatur*, Leipzig 1877.

Abdülazz Abdülhak Hilmi, "Mukaddime", *er-Reddü'l-cemîl li'l-İmâmi'l-Gazzâlî*, Kahire 1973, 1-111.

G. Said Reynolds, "The Ends of al-Radd al-jamil and its portrayal of Christian sects", *Islamochristiana* 25 (1999), 45-65.

J. Jomier, "Jesus tel que Ghazâlî le presente dans "Al-Îhyâ", *MIDEO XVIII* (1988), 45-82.

M. Çağrıci, "Gazzâlî", *DİA XIII*, 489-505.

A. J. Arberry, *Aspects of Islamic Civilization*, London 1964, 300-307.

Mark Beaumont, "Appropriating Christian scriptures in a Muslim refutation of Christianity: the case of Al-radd al-Jamil attributed to al-Ghazâlî", *Islam and Christian-Muslim Relations*, 22/1 (2011), 69-84.

Abdelmajid Charfi, "Bibliographie du Dialogue Islamo-Chretien", *Islamochristiana*, Roma 1976, II, 199-200.

J. Jomier, "Jesus tel que Ghazâlî le presente dans Al-Îhyâ", *MIDEO XVIII* (1988), 47.

M. el-Kaisy-Friemuth, "Al Radd al-Jamil: Ghazâlî's or Pseudo-Ghazâlî's. In Thomas D. (eds), *The Bible in Arab Christianity (The History of Christian-Muslim Relations, V. 6)*, Chapt. 15 (pp.275-295).